

ӘОЖ 574:502.22:614.1:312

А.А. Арзықұлов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: ajkeanamanjol@mail.ru

ҚХР-дағы демографиялық саясаттың тәжірибесі

Аңдатпа. Мақалада әлемдегі ең халық саны көп мемлекет Қытай Халық Республикасындағы демографиялық мәселелерді шешудегі мемлекеттің жүргізіп отырған саясаты мен тәжірибесі қарастырылады. ҚХР-да демографиялық саясат – өткен ғасырдың ортасынан бастап қолға алынғанына қарамастан, бұл әлі күнге өз шешімін таппай келе жатқан келелі мәселелердің бірі. Мемлекет тарапынан жүргізіліп отырған жоспарлы отбасы саясаты демографиялық ахуалға әсер еткенімен де, дәстүрлі отбасы құндылықтарына кері ықпалын тигізуде.

Түйін сөздер: демография, жоспарлы жанұя, халық өсімі.

Әлемдегі ең халқы көп Қытайға өзінің тіршілік ету мерзімінде, мемлекеттің дамуына үлкен демографиялық фактор әсер етті. Тарихи хроникалар көрсеткендей Қытай халқының өсуі біртекті жүрген жоқ, белгілі бір өзіне тән толқынмен жүріп отырды. Ең алғашқысы Цин императоры Гао-Цзун (1736-1795 ж.) тұсында жүрді. Ся династиясы (б.з.д. XVI-XXI ғ.) Қытай халық саны 13,5 млн адамға жетті. Батыс Хан (б.з.д. 206 – 8 ж.) кезінде 59,59 млн адам. Гао-цзун (1736 ж.) билігі алдында 143,41 млн адам, 1762 ж. 200 млн адам, 1790 ж. 300 млн адам. Басқаша айтқанда, Қытай халқының бірінші екі еселенуі (50-ден 100 млн адамға дейін) 1739 жылдары жүрсе, ал 2-ші екі еселену (143,4-тен 300 млн-ға дейін) тек 54 жылдан кейін болды.

Бұдан кейінгі халықтың жылдам өсуі ҚХР құрылғаннан кейін байқалды. 1950-1995 ж. аралығын Қытай демографтары «екінші толық» халықтың өсуі деп атайды. Шынында, жарты ғасырға толмай Қытай халқының тағы да екі еселенуі 550 млн-нан 1950-1995 ж. 1 млрд 200 млн-ға дейін өсті. Және ол қарқынды түрде дамып отырды. Мысалы, 1950 ж. 550 млн; 1955 ж. 600 млн; 1965 ж. 720 млн; 1970 ж. 820 млн; 1995 ж. – 1 млрд 200 млн.

Әрине, халық санының осындай жылдамдықпен өсуі қандай да бір әлеуметтік-экономи-

калық іс-шара болып табылады, ол қанша тиімді болса да, халықтың материалды жағдайын және сапасын жақсартпа алмады. Осы халық санының өсуі мен оның сапасын жақсарту мәселесі Қытай билеушілерін демографиялық саясат жүргізуге мәжбүрледі. Бұл саясат бала тууды шектеуге негізделген еді. Осы бағытта белгілі бір қадамдар 50-жылдардың ортасында жасалды. Содан бері демография және миграция саясаты, оның сипаты мен қалыптасуы көптеген өзгерісті басынан өткізді, оның ішінде «өрлеу» және «құлдырау» тек әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты болған жоқ. Сонымен қатар көбінесе саяси факторға да негізделген еді [1, 278-б.].

Атап кетуіміз керек, Қытай бала туу туралы бағдарламасында бірегей емес. Отбасын жоспарлаудың ұлттық бағдарламасы көптеген Орталық, Оңтүстік, Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде бар және осылардың ішінде бірінші болып Үнді бағдарламасы жүргізілді. Осыған орай, орыс қытайтанушы Я.М. Бергер атап көрсеткендей, «Мемлекеттің жоспарлы отбасы бағдарламасы көп мөлшерде ұлттық элитаны тұрақты және дәйектілікпен ұстауының жеңісіне байланысты. Осы фактордың маңыздылығы, әсіресе тарихи тез арада көне стереотип отбасынан қазіргі кездегі модельге ауысуы, осындай ауысу әлеуметтік-экономикалық

жоспарға әлі іс жүзінде дайындалмаған және өте үлкен көлемде идеялық, моральдық, конфессионалдық контекст алдыңғы жанұя идеалы мен бала туу».

Қытай демографтары ҚХР демографиялық саясат кезеңдерін әртүрлі бағалайды. Біреуі ешқандай түсініктемесіз, ода 5 кезенді ерекшелеп көрсетті: бірінші халықты бақылау идеясы. 2-демографиялық саясаттың жақсаруы. 3-демографиялық өсудегі жетіспеушілікке бақылау жасау. 4-демографиялық саясаттың қалыптасуының бастамасы. 5-демографиялық саясаттың қалыптасуының аяқталуы және оның біртіндеп өрістеуге жетуі. Басқа хронологиялар тақты және демографиялық саясатында 9 этапты ерекшелейді. 1949-1953 ж. халық санының өсуін қолдайтын саясат; 1954-1957 ж. ескі тууды шектеу жайлы саясатқа шектеу қоюға өту; 1958-1959 ж. халықты бақылау идеясы «жүктілер арасында қарсылықтар кездесуі»; 1960-1961 ж. «мәдени революция» басты кезеңі, жоспарлы бала туудың пайда болуы және дами бастауы; 1966-1969 ж. тууды жоспарлау саясатының өзгермеуі; 1970-1980 жылдардың күзіне дейін жоспардың жан-жақты жүзеге асуы, туу саясатының дұрыс және әділдіктің реттеле бастауы; 1980 ж. күзде, 1984 ж. көктемде демографиялық саясаттың қатаюы, саясаттың ауысуы. 1984-1991 ж. жоспарлы бала туу саясатының жетілуі; 1991-1999 ж. осы туу саясатының тұрақтануы.

3-хронологиялық өзгеріс 5 кезеңде қарастырылады; 1949-1961 ж. тууды шектеу жайлы саясат идеясына дайындау этапы; 1962-1969 ж. туу саясатын кейбір қалалар мен уездерде тәжірибе жүргізу. 1970-1980 ж. біртіндеп қалыптасу этапы, тууды шектеу саясаты арқылы халық санының өсуін шектеуді реттеу саясаты; 1980-1984 ж. көктем көлемді өзгерістер саясаты; 1984 ж. көктемнің қазірге дейін саясаттың реттеліп, қалыптасуы.

4-ші автордың айтуы бойынша 1-этап 1950 жылдармен және 1970 жылдың басымен шектеледі және халықтың өсуінің насихаты және оның өсуінің бақылауының болмауы; 2-этап (1970 жылдар) – саясатты реттеуге дайындық, 3-этап (1980-1990 жылдар) саясат жұмысының ресми реттелуі. Барлық автордікі өздерінше дұрыс. 70-жылдың аяғына дейін ҚХР халқының өсуін шектеуде оның ең қолайлы үлгісін іздеуде болды. Осы аймақ тәжірибелер 60-жылдардың басында басталған, бірақ әлеуметтік-экономикалық жағдай бір нақты мо-

дель таңдауға мүмкіндік бермеді. 70-жылдың соңында демографиялық модель Дэн Сяопин ұсынған экономикалық өсудің құзырында болды [2, 8-б.].

ҚХР батыс провинцияларында жалпы демографиялық және миграциялық жағдайдың өзгеруі. Мемлекеттің батыс аймақтарын дамытуға бағытталған ҚХР басқармасының ерекше саясаты 5 жылдан аса жүргізіліп жатыр. Ол саясатты енгізу қажеттілігі туралы шешім ҚХР мемлекеттік кеңесінде 2000 жылдың қаңтар айында қабылданып, сол жылдың наурыз айында болған БХӨЖ 9-шы шақыруының 3-сессиясында бекітілді.

Қытайдың батыс аумағына 12 әкімшілік бірлігін қосатын кең ауқымды аймақ жатады. Оларға жататындар: орталық бақылаудағы 4 қаланың бірі – Чунцин; Сычуань, Шэньси, Ганьсу, Юньнань, Цинхай, Гуйчжоу провинциялары және де 5 автономды аймақ: Ұйғыр-Шыңжан, Тибет, Ішкі Монғолия, Гуанси-Чжуан және Нинся-Хуэй. Бұл Қытай территориясының 70,7%-ын құрайтын ірі масштабты аймақ болып табылады. Сонымен қатар мемлекеттің 85%-ының құрлық шекарасы осы аймақтардан өтеді.

«Батысты игеру» жоспары 50 жылға есептеп шығарылған ұзақ мерзімді мемлекеттік бағдарлама және оны жүзеге асыру үшін халықпен, яғни кадрлармен жұмыс істеу маңызды болып табылады. Оған тек қана тікелей сол аймақтардан мамандарды дайындау ғана кірмейді, сонымен қатар дамыған шығыс аймақтардан, шетелдерден мамандарды белсенді қатыстыру да кіреді. Батысты игеру бағдарламасының масштабтылығын ескере отырып, бұл жағдай аумақта демографиялық және миграциялық салаларына әсер етпейді деп айту мүмкін емес.

Жоспарланған шара қолдануда мамандандырылған кадрларда қажеттілік жаңа жобаларды жүзеге асыруға қарай өсуде. Бұл процестерге ерекше қасиет беретін бір жайтты айтатын болсақ, қаралып жатқан аймақта тұратын ұлттық азшылықтың көп болуы.

«Батысты игеру» бағдарламасын өндіруде Қытайдың орталық басқармасының негізгі мақсаттарының бірі шетте тұратын этникалық азшылықты ҚХР ұлттық үстемдігін және ұлттық идеяларын бірігіп қалыптастыратын, бір экономика мен жалпы мәдени саясатты көздейтін жалпы негізге келтіру болып табылады. Бұл

Бағдарламаны жүзеге асыру шегінде қытай басқармашылығы шешуге тырысқан мәселелер:

– аумақтық сепаратизм қаупін төмендету үшін дамушы батыс аймақтарына мемлекеттің қаржы ресурстарын қайта бөлу;

– мемлекеттің әр аймақтарында өмір деңгейін жою және аймақтық диспропорциясын жою үшін қолайлы жағдай туғызу;

– этникалық сепаратизм қаупін төмендету мақсатында мәселелі аймақтарда халық психологиясын және этноәлеуметтік құрамын экономикалық әдіс-тәсілдермен өзгерту.

Батысты масштабты игеру Бағдарламасының мазмұны мен мақсаттары қалыптасуына әсер еткен геосаяси себептерге мән бермеу мүмкін емес. Бірінші кезекте АҚШ 11 қыркүйектегі оқиғасынан кейін халықаралық аренада күш қолдануын өзгерті.

Қытай демографтары мемлекеттік жоспарлы жанұя саясаты соңғы 3-10 жылда халықтың өсуін тоқтатып қана қойған жоқ, сонымен қатар маңызды экономикалық әсері мен әлеуметтік дамуға өз үлесін қосты деп атап көрсетеді. 1978 жылдан 1998 жылға дейін осы саясаттың әсерінен және әлеуметтік-экономикалық факторлар әсерінен, Қытайда 634 млн адам туылды, субъективті және объективті факторлар болмаған жағдайда, сонымен қатар жоспарлы жанұя саясатымен туу саны 338 млн-ға қысқартылды. Осының нәтижесінде 7,4 млн юан үнемделінді. Осы кезеңде жоспарлы жанұяға кеткен қаржылай және қаржысыз шығын 90,5 млрд юаньды құрады. Егер де жоспарлы жанұя болмаған жағдайда ХХІ ғасырда Қытай халқының саны 1,5 млрд адамға жететін еді.

Ресми статистика бойынша 1980 жыл 1970 жыл мен салыстырғанда туу 33,43 промилледен 18,21 промиллеге қысқарды, ал өсуі 25,83-тен 11,87 промиллеге қысқарады. 1990 жыл бұл көрсеткіштер шамалы өсті, туу коэффициенті 20,98 промиллені құрайды, ал қалыпты өсу 14,70 промиллеге жетті. 1999 жылы 2 көрсеткіш те төмендеді. Туу коэффициенті 15,23 промиллені құрады. Ал қалыпты өсу 8,77 промилле болды. Келесі 5 жылда осы көрсеткіштер тағы да төмендеді. 2004 ж. өсу коэффициенті 12,29 промилле, ал қалыпты 5,87 промиллені құрады. Шынында, осындай көрсеткіштің төмендеуі де қалыпты жағдай. Егер 1970 жылы ол бір ұяға 5,81 баладан келсе, 1980 жылы және 1990 жылы 2,31; 1999 жылы ол 2,1-ге төмендеді, ал 2004 жылы 1,8 баладан кеміді [3].

Қазіргі кезде Қытайда болып жатқан демографиялық саясат бірнеше тезистермен суреттеледі. Кеш тұрмыс құру насихатталды. Кеш жүкті болу, сирек және сапалы бала босану, тек жалғыз баланың туылу пропагандасы болды. Мемлекеттік кадр жұмысшылары, жұмысшылар мен қызметкерлер, қала тұрғындары, ешқандай шектеусіз барлығы тек 1 бала дүниеге әкеле алды; ауылдарда қиын жағдай болған кезде бірінші баласынан кейін жоспарлы түрде тағы да бір бала тууға рұқсат берілді, бірақ ешқандай жағдайда 3 бала тууға рұқсат берілмеді. Бұл саясат сәйкесінше заңды база түрінде тіркелді. «ҚХР-дың неке туралы заңы», «ҚХР-дың халық саны және жоспарлы бала туу заңы», заңды күші бар «Көшіп-қонушы халық» арасындағы жоспарлы бала тууды қадағалау мүмкіндігі:

1-заңның жаңа басылымы 2001 жылдың 28 сәуірінде БХӨЖ-ның 9 шақырылуында бекітіліп және сол күні күшіне енді. Бұл заңмен тұрмыс құру жасының ең төменгі сатысы (ер адам 22 жас, әйел адам 20 жас) және жоспарлы жанұяға мемлекет саясаты белгіленген. Одан бөлек 3-бабы шектеу қойғаннан бөлек қосымшамен толықтырылған, онда былай делінеді: «Жұбайлардың біреуі басқа адаммен (жынысы бөлек) бірге тұруға тыйым салады. Мұндай 2 адамның бірге тұруы заңға қайшы келу болып саналады. Өйткені олар некеге тұрмаған 2 жұп. 2 әйел алған тұлға тұтқындалып, ҚХР-дың қылмыс кодексіне сәйкес 2 жылға бас бостандығынан айырылады. Сонымен қатар неке бұзылған жағдайда жәбірленушіге шығын төленеді» [4].

Заңның 2-бөлімі өзгертуге ұшырады, ол бөлімде некеге тұру қарастырылған. 8 бабында қосымша енгізіліп толықтырылған, ол қосымшада некеге тіркелуді талап етеді. Осылайша, Қытай жанұя құқығында азаматтық немесе іс жүзіндегі неке мойындалынбайды. Бұл түзетудің заңға енгізілген себебі; ауылдық жерлерде тіркеусіз некеге тұрудың таралуын азайту болып табылады.

Өзгертудің енгізілуі, алдымен, мемлекеттік қызығушылықты қанағаттандырады. Өйткені азаматтық және іс жүзіндегі неке демографиялық саясатқа өте қатты ықпал етуі. Некені тіркеу мемлекетке халық санының өсуіне бақылау жасауға көмектеседі. Жаңа «Некені тіркеу туралы қосымша» сәйкесінше 2004 жылдың 1 қазанда күшіне енген.

Енді некеге тұрғысы келген тұлғалар өздері жеке некеге тұру туралы арыз тапсырып қана қоймай, сонымен қатар керекті құжат толтырып, электронды почта арқылы жүзеге асыра алады. Некеге тіркелу 2 жұптың өздерінің келуімен жүзеге асады. Некеге тұру үшін тіркелім құжаты, жеке куәлік (аты-жөні, жынысы, туылған күні мен туылған орны, ұлты, жанұя жағдайы көрсетілу керек), сурет қажет. Тұлғаның өзі қатысуы міндетті. Қытайда өкіл арқылы некеге тіркелу рұқсат берілмейді. Некеге тұру рәсімі неке сертификатын берумен аяқталады.

Бұл заң бірнеше ғасыр бойы сақталған салт-дәстүрлерде қарастырылмайды. Мысалы, құда түсу, қалыңдық үйіне неке сыйлықтарын жіберу, күйеу жігіттің үйіне дүние жіберу сияқты салт-дәстүрлер. Некеге тұру кезінде жұптың некеге тұруына ешқандай кедергі жоқ екендігін растайтын куәгерлердің қатысуы міндетті емес деп бекітілді.

Үш жаңа баб 10, 11 және 12 некені жоюға арналған. 10 бабқа сәйкес неке 4 шарт бойынша бұзылады: 1) бигамия 2) туысқандарымен некеге тұру 3) некеге тұруға мүмкіндігі жоқ ауруға шалдыққан тұлға 4) некеге тұру жасына жетпеген тұлға. Күшпен некеге тұрған жұптар аннулируются. Осыған сәйкес 11-бап әйел құқығын қорғауға, әйелдерді сатуға қарсы тұруға арналған. Осыған орай, «Егер некені бұзу жайлы 1 жақ талап етсе, егер оның бас бостандығы шектелсе, онда арыз 1 жылдық көлемінде қарастырады» 12 бапқа сәйкес 2 жақтың дүние-мүлік құқығы қарастырылады. Некеге тұрар кезде бекітілген. Бұл заң жәбірленушінің жағын қорғайды. Егер де күйеуі 2 әйел алып, неке бұзылса, 25-бапта некесіз және некеде туылған балалардың құқығын қорғайды.

«ҚХР-дың халық саны және жоспарлы жанұя туралы заң БХӨЖ-нің 2001 жылдың 29 желтоқсанында болған 9 шақырылуының 28 отырысында мақұлданды және 2002 жылдың 1 қыркүйегінде іске асырылды. 18-бапта мемлекеттің жоспарлы жанұя саясаты мынаны қарастырады: «үлкен жаста неке тұруға және кем бала босануға, 1 жанұяда 1 бала болуына, құқықтық актілерге байланысты 2 бала тууға болады. Бұл бөлімде, сонымен қатар аз ұлттар да жоспарлы жанұяны міндетті түрде орындаулары керек» деп қарастырылған.

4-бап келесі жағдайларды қарастырады: «Халық өкілдері барлық сатыдағы және олар-

дың жұмысшылары жоспары бала тұруда әкімшіліктер тәртіп заң бойынша әрекет жасау керек, заң орындау барысында мәдениетті де, сыпайы болуы керек, адам құқығын бұзуға жол берілмейді» [5].

39-бапта мемлекет қызметкерлерінің жоспарлы бала тууға байланысты заң бұзушылық жағдайлары қарастырылған. Егер халық саны туралы және жоспарлы бала туу туралы жалған мәлімет берсе, қазыналық мүлікті тәркілеген жағдайда, өзіне алып қалу, коррупция, жоспарлы бала тууға немесе әлеуметтік қамтамасыз етуге берілген ақшаны пайдаланған кезде; «пара алу», өзінің қызметін өзінің пайдасына пайдаланған кезде, азаматтық құқығын бұзған және заңды бұзғаны үшін жоспарлы бала туу бойынша әкімшілікте қарастырылған.

Халықтың өсуі және жоспарлы бала туудың заңын бұзған азамат «әлеуметтік шығындар төлейді» (41-бап). Осы бапта, сонымен қатар мыналар қарастырылады. «Егер де бекітілген ақша көлемі уақытылы төленбесе, онда бекітілген уақыттан бастап, тұрақсыздық үшін салық алынады. Егер сол кезде ақша төленбесе, жоспарлы бала туу әкімшілік ведомостың ақша төлеу күні белгілегеннен бастап, заңға байланысты халық сотына жіберуі керек». Бұл қызметке жауапты әкімшілік айыппұл болып табылады [32].

Барлық осы шараларға байланысты жоспарлы бала туу туралы саясаттың жұбайлардың өзінің жауапкершілігіне ауысқаннан кейін, жоспарлы саясат мәселелерін шешуге мүмкіндік берді. Тамыз, қыркүйекте жасалған зерттеулерге байланысты ол 2002 жылы Пекинде өтті, 50-ден – 60%-ға дейін сұрастырылған отбасының бір балалы отбасын қолдайтынын айтты. Жас отбасылардың арасында бұл көрсеткіш одан да жоғары дәреже көрсетті [6].

Ауылдық жерлерде, қаладағыдай болмағанымен, бірақ жағдай өзгеруде. 2002 жылы өткізілген зерттеулер көрсеткендей, 56,4% ерлі-зайыпты 2 бала болғанын қалайды, 22,8%-ы 1 бала, 2,4%-ы мүлдем бала туғылары келмейді. Тек 18,4 % ерлі-зайыпты 3 немесе одан да көп бала болғанын қалайды.

Осының барлығы Қытайдағы халықты бақылауда басты мәселені шешуге көмектеседі. Мысалы: қытайлықтардың менталитеттерін өзгертті, олардың менталитеттері патриархалды, көп балалы отбасына, ата-аналар мен балаларды құрметтеуге байланысты, яғни конфуцийшілдік қағидаға негізделген еді.

Қазіргі кезде осының барлығы артта қалды. Үлкен отбасы жоқтың қасы. Кәрілер жастардан бөлек тұруды қалайды, дегенмен алыста емес. Ата-бабалар дәстүрін бірнәрсені тойлаған кезде ғана пайдаланады. Бигамия, отбасында зорлық көрсету, некесіз бірге тұру, байқаусыздан жыныстық қатынасқа түсу, ал соңғы кездері қарама-қарсы 2 жыныстың виртуалды некесіз қатынас жасауы. Осының барлығы салтты отбасының бұзылуынан болған зардап деуге болады. Дегенмен Қытайдың осыдан басқа амалы қалмады. Халықтың санының өсуін бақылау тек дәстүрлі отбасын бұзу арқылы жүргізілді.

Әдебиеттер

1 Современный Китай: экономика, демография и внешняя политика / Колл. авт. Под ред. Л.М. Музапаровой. Алматы: Ин-т мировой эко-

номики и политики при Фонде Первого Президента РК, Центр по изучению Китая при ИМЭП, 2007. – 680 с.

2 Тан Чжаоюнь. Дандай Чжунго жэнькоу чжэнцэ яньцзю (Анализ демографической политики в современном Китае). – Пекин, 2005.

3 Почагина О. Новая редакция закона КНР о браке. – Проблемы Дальнего Востока, 2002. – №3. – С. 23.

4 Баженова Е.С., Островский А.В. Население Китая. – М.: ИДВ РАН, 2003. – С.171-175.

5 Чжан И. Данцянь Вого жэнькоу ды юши вэйлай наньти (Сегодняшние преимущества и будущие проблемы в демографии Китая). – <http://www.chinapop.gov.cn>.

6 Доклад Информационного бюро Госсовета КНР о демографической политике КНР/ <http://www.china.org.cn/e-white/familyplanning/index.htm>.

А.А. Арзыкулов

Практика демографической политики КНР

В статье рассматриваются государственная политика и практика решения демографических проблем самого многонаселенного государства мира КНР.

Ключевые слова: демография, планирование семьи, рост населения.

A.A. Arzykulov

Practice demographic politicians of the People's Republic of China

In article the state policy and practice of the solution of demographic problems of the most multioccupied state of the world People's Republic of China are considered.

Keywords: demography, family planning, population growth.